

UYGURCA VE ORTA TÜRKÇE DÖNEMİNDEKİ
'KİM'Lİ BİRLEŞİK CÜMLELERDE ŞARTLI
YARDIMCI CÜMLELER VE BU CÜMLELERİN
ANA CÜMLEYE KATILMA ŞEKİLLERİ

Hülya SAVRAN*

**Conditional Subordinate Clauses in Complex Sentences With
'KİM' And The Forms Of Taking Part Of These Clauses In The
Main Clause in The Periode Of Uygurish And Middle Turkish**

Abstract: Coordination of subordinate clauses to the main clause by 'kim' and other subordinate conjunctions is used first in our language in the periode of Uygurish. In this periode, subordinate clauses which have an conjugated verb as predicate and verbal groups are considered as subordinate clauses and coordinated to main clauses by conjunctions. These forms of sentences which have been come acroos met in the periode of Middle Turkish, are mostly used in conditional clauses. Like other subordinate clauses, these conditional subordinate clauses which are coordinated to the main clauses by 'kim', are named as complements of subject, objet and place, adverb, perdicate and attribute according to their functions, charecteristics and the way they are coordinated to the main clause.

Key Words: Complex sentence with 'kim', main clause, conditional subordinate clause, Uygurish, Middle Turkish.

Yardımcı cümle, şekil olarak bir cümle kuruluşunda olan ama anlamca müstakil olmadığı için ana cümleye bağlı bir kuruluştur.

---

* Yard. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

Yardımcı cümlelerin dilimizde en yoğun olarak kullanılmaya başlandığı dönem, Uygurlar dönemidir. M. Tulum'dan hareketle, yardımcı cümle ve ana cümleden oluşmuş birleşik cümle yapılarının Orhun Yazıtlarında da kullanıldığını görmekteyiz.¹ Fakat Orhun Yazıtlarındaki bu yardımcı cümleler, bağlayıcı olmaksızın ana cümleye bağlanmaktadır. Bugünkü Doğu Türkistan'a gelen Uygurların, bölgedeki Hint-Avrupa kökenli kavimlerle ticarî ve kültürel ilişkilere girmesi, dinî ve sosyal hayatları ile birlikte yazı dilinde de değişim yaratmıştır. Yardımcı cümlelerle birlikte, bu cümleleri ana cümleye bağlayan pek çok sayıda bağlayıcılar da dilimize girmiştir. Önceleri yabancı kaynaklı bağlayıcılar taklit edilmiş, daha sonra bunların yerine 'kim, kaçan, kanyu, ne' gibi Türk dili kaynaklı kelimeler kullanılmıştır.

Türk dilinin bağlayıcı cümlelerle karşılaştığı bu ilk dönemde dikkati çeken en önemli şey, fiilimsi kuruluşların da bağlayıcılarla birlikte ana cümleye bağlanmaları ve bu yolla yeni bir cümle şekli oluşturmalarıdır. Burada çoğunluğu şartlı cümleler oluşturmuştur.² Aslında bağlayıcı olmadan cümle kuruluşunda yer alan bu gruplar, bu dönemde bağlayıcı ile birlikte görev yaparak bir bakıma, kuruluş olarak taklidî olan bu cümleleri Türkçeleştirmiştir. Uygurlar döneminde şartlı yardımcı cümlelerin toplamı % 65'tir. Çekimli fiil ile kurulan yardımcı cümleler %25, -p zarf fiili ile kurulan yardımcı cümleler ise % 10 oranındadır.³

Bu oran bir bakıma bize Türk dilindeki yardımcı cümlelerin tarihî seyrini de vermektedir: Başlangıç itibarıyla bağlayıcıya ihtiyaç duymadan kurulan şartlı cümleler ve diğer fiilimsi gruplarının bulunduğu ilk aşama, daha sonra bu kuruluşların bağlayıcılarla ana cümleye bağlandıkları ikinci aşama ve son olarak da bu bağlayıcıların çekimli fiil kuruluşlarına sahip cümleleri ana cümleye bağladıkları üçüncü aşama.

Bağlayıcıların fiilimsi kuruluşları ile birlikte kullanımı, Uygurcadan itibaren Orta Türkçe döneminde de devam etmiştir. Bu durum, büyük ölçüde Türk dilinin cümle dizilişi yönünden millî hüviyetini korumasını sağlamıştır.

Yardımcı cümleler içerisinde yer alan 'kim'li yardımcı cümleler de diğer yardımcı cümleler ile birlikte aynı tarihî seyri yaşamıştır. Aslında kişi zamiri iken bağlayıcı ve bağlama zamiri olarak görev yapan 'kim', sonradan bağlayıcılık görevini tümüyle Farsça 'ki'ye bırakmıştır. Biz de bu çalışmamızda, Uygurca ve Orta Türkçe dönemlerindeki 'kim'li birleşik cümlelerde yer alan

¹ Bkz. M. Tulum, "Orhon Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle ile Yardımcı Cümle İlişkileri", *TDAYB 1990*, TDK, Ankara 1994, s. 193-205.

² Kullanımda kolaylık olması nedeniyle 'cümle' tabiri tercih edilmiştir.

³ Ş. Tekin, *Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme*, *TDAYB 1965*, TDK, Ankara 1989, s. 61 ve gerisi.

şartlı yardımcı cümlelerin genel özellikleri ve bu cümlelerin ana cümleye katılma şekilleri üzerinde durduk.

1. ŞARTLI ÖZNE YARDIMCI CÜMLELERİ

Ana cümlelerin öznesi durumunda olan bu şartlı yardımcı cümleler, ana cümleden önce yer almalarına ve ana cümleden sonra yer almalarına göre ikiye ayrılırlar. Ana cümleden önce gelenler anlam olarak 'şart' ifadesi, ana cümleden sonra gelenler ise 'istek' ifadesi taşırlar. Bu cümleler, ana cümlede bir zamirle işaret edilebilirler.

A. Ana Cümleden Önce Yer Alan Şartlı Özne Yardımcı Cümleleri

Bu türden şartlı yardımcı cümleler ana cümleye, isim fiil grubu halinde katılarak özne görevini üstlenirler.

Uygur Türkçesinde

kim minte kin okı-sar, atayu yarlıka-sunlar (UYCÜ 38, 37) 'Benden sonra çağırın, saygıyla buyursun.'

kim birük tengri burkannang bir pdakça tenglig nom bilir erser, ol kelip ilig begke sözlesün (UYCÜ 39, 25) 'Burkan'ın dininden bir mısra bilen, gelsin, hükümdara söylesin.'

Karahanlı Türkçesinde

kim ol yüzçi erse kişi yigi ol (AH 409-410) 'İki yüzlü olan, itibar sahibidir.'

bu kün me kim edgü atansa kişi / olar boldı aşnu ol edgü başı (KB 253) 'Bugünde iyilik ile şöhret kazananlar, iyilerin başında gelir.'

Hârezm Türkçesinde

kim cādülük öğrense takı anıñ birle 'amel kılsa Mevlî 'azze ve cellege kâfir bolur ermiş (Kıs. Enb. 22 v2) 'Cadılık öğrenen ve onun ile amel kılan, Mevla azze ve celleye kâfir olurmuş.'

Çağatay Türkçesinde

Kim anıng fermânına sunmasa boyun cân bile / 'Âd kavmi tek tapar kahrı ilindin güşmâl (Har.Haf. 1 b8) 'Onun fermanına can ile boynunu sunmayan, Ad kavmi gibi (onun) elinden yola getirme kahrını bulur.'

Her yerde koygan mâllarga kim yakın bolsa anlar tilep aldı. (Şec.Ter. 102 b2) 'Her yerde koyduğu mallara yakın olanlar, dileyip aldı.'

Kıpçak Türkçesinde

kim yüziün körse bolurdu mübtelâ (Gül. Ter. 30, 1) 'Yüzünü gören mübtela olurdu.'

Eski Türkiye Türkçesinde

Kim alursa bu kitâbı yâdına / İre cümle mânînün bünyâdına (BTK C 1, 301, 1) 'Bu kitabı yadına alan, bütün mananın bünyadına erişir.'

Bazı örneklerde 'kim' tek başına değil, 'ne kim', 'kimi kim', 'her kim', 'her nime kim' kombinasyonları ile kullanılmıştır.

Karahanlı Türkçesinde

ne kim işler erse tükelin küder / tükegli tükese inişke yanar (KB 1050) 'Her şey kendi kemalini bekler; kemale erişince, tekrar zevale başlar.'

Çağatay Türkçesinde

Anı her kim işidse ayturlar irdi (Şec.Ter. 71 a2) 'Onu her işiden söyler idi.'

Kıpçak Türkçesinde

her nime kim köngülge hoş kilse közge körkli körünür (Gül. Ter. 224, 6) 'Gönüle hoş gelen her şey, göze güzel görünür.'

Eski Türkiye Türkçesinde

Her kimi kim Tanrı'ya da'vet itdimise birez fikr itdi (Kıs. Enbiya. 172 a5-6) 'Tanrı'ya davet ettiklerim biraz düşündü.'

Aşağıdaki örneklerde 'kim', ilgi ve hal eklerini alarak bağlama görevini üstlenmiştir.

Karahanlı Türkçesinde

Bolsa kiming altun kümüş ırle ite / Anda bolup tengrigerü tapgın öter (DLT III, 251-10) 'Altını gümüşü olan yurtluk yapar; orada oturarak Tanrıya karşı tapkısını öder.'

Hârezm Türkçesinde

Kimniing bolsa menlik mengi bolmagay (Mu'ın. Mür. 341, 3) 'Benliği olan, ebedî olmayacak.'

Çağatay Türkçesinde

cânnu her kimning tanıdın çikseler, nâçâr öler (ÇYC 32, 6-7) 'Vücudundan camı çekilen, çaresiz ölür.'

Eski Türkiye Türkçesinde

Kime düşse olur sa'îd-i ebed / Nazar-ı lâ-ilâhe illâ'llâh (Hus.Şir. 8, 196)
'Lâ ilâhe illâ'llâh'ın nazarı üzerine düşen, ebedî mutluluğu bulur.'

B. Ana Cümleden Sonra Yer Alan Şartlı Özne Yardımcı Cümlesi

Burada şart çekimleri şart anlamında değil dilek-istek anlamındadırlar ve ana cümleye iyelik grubu halinde katılırlar.

Hârezm Türkçesinde

bolgay kim anlarını galaba qılsangız (Neh. Fer. 69, 14) 'Onları yenmeniz, olacak.'

Ol netegi 'âşık bolur kim kaytsa ma'şûk râyıldın (Kıs. Enb. 83 r19) 'Sevgili fikrinden dönen, nasıl âşık olur.'

Çağatay Türkçesinde

yana 'âdetdür kim tab'ıdın ol nime baş ursa (Muh.Lug. B23 b24) 'Yine yaradılıştan o şeye baş vurmaş âdettir.'

Kıpçak Türkçesinde

revâ bolur kim ceme'at birle kılsa (İrş. Mül. 201 b1) 'Cemaat ile kılması revadır.'

2. ŞARTLI NESNE YARDIMCI CÜMLELERİ

Ana cümlelerin nesnesi durumunda bulunan bu şartlı yardımcı cümleler de ana cümleden önce yer almalarına ve ana cümleden sonra yer almalarına göre ikiye ayrılırlar. Ana cümleden önce bulunanlar, burada da anlam olarak 'şart' ifadesi, ana cümleden sonra bulunanlar ise 'istek' ifadesi taşırlar. Bunlar da ana cümlede bir zamirle işaret edilebilirler.

A. Ana Cümleden Önce Yer Alan Şartlı Nesne Yardımcı

Cümleleri

Bu bölümde şartlı yardımcı cümleler ana cümleye, ya isim fiil grubu halinde katılmışlar ya da -DİK sıfat fiil ekine iyelik eki alarak katılmışlardır.

Örneklerin genelinde 'kim', tek başına değil 'her kim', 'her kimni'; 'kimni erser'; 'kimi kim', 'kimni kim'; 'neyi kim', 'neni kim' kombinasyonlarıyla kullanılmıştır.

Uygur Türkçesinde

burkanta adın, kimni erser, umug inag tilep bulmaz biz (UYCÜ 40, 31)
'Burkan'dan başka olanı (olan kişiyi) biz destek ve dayanak olarak bulamayız.'

Karahanlı Türkçesinde

neni kim tiledi erse kıldı (KB A 3, 4) 'Dilediğini yaptı.'

kimi kim tilese kılur ol ulug (KB B 6) 'O istediğini yüceltir.'

Hârezm Türkçesinde

ey Mûsâ kim bizni körse kamug emgeklerdin anı saklayu(u)rmiz (K1s. Enb. 122, v21) 'Ey Musa, bizi göreni, bütün sıkıntılardan saklarız.'

Çağatay Türkçesinde

andın song Bozok neslindin her kim kâbil bolsa halk anı pâdişah kılunlar (Şec.Ter. 79 a1) 'Ondan sonra, Bozok neslinden kabul göreni halk padişah kılın.'

Kıpçak Türkçesinde

her kim cândan il yugay ni kim köngülde bolsa tiline ketürgey (Gül. Ter. 16, 11) 'Candan el yıkayan, gönülde olanı diline getirecek.'

Aşağıdaki örnekte 'kim'li cümle aynen ana cümlede de tekrarlanmıştır.

Çağatay Türkçesinde

her kim arka bolsalar, ol arka bolgan kişini pâdişâh işikine keltürüp arkasına kılıç birlen çapıp ikki bölük kılmak kerek (Şec.Ter. 83 b10) 'Destek olanı padişah kapısına getirip arkasına kılıç ile vurup iki parça yapmak gerek.'

Aşağıdaki örneklerde 'kim', belirtme ekini alarak bağlama görevini üstlenmiştir.

Çağatay Türkçesinde

Kimni kim ol istese kılguñ kabul (Lis.Tayr 27, 175) 'Onun istediğini kabul edeceksin.'

her kimni ol tilerse, anı pâdşâh qılur (ÇYC 35, 26-27) 'Dilediğini padişah yapar.'

Eski Türkiye Türkçesinde

Bile tadam neyi kim sen tadarsan (TS IV, 2562, 10) 'Senin tattığını ben de tadayım.'

B. Ana Cümleden Sonra Yer Alan Şartlı Nesne Yardımcı Cümleleri

Burada şart çekimleri şart anlamında değil dilek-istek anlamındadırlar ve ana cümleye, -mA'lı bir fiil ismi şekline konulduktan sonra, özneleriyle aralarında iyelik ilgisi kurularak iyelik grubu halinde katılırlar.

Hârezm Türkçesinde

Âdem Mevlâdin tiledi kim yer meniñ erkimde bolsa (Kıs. Enb. 17, r20)
'Âdem Mevla'dan, yerin kendisinin emrinde olmasını diledi.'

Çağatay Türkçesinde

hidmatıngda tutmas irdim bu ümîd, kim mini mundaq ferâmûş eyleseng
(ÇYC 36, 32-33) 'Hizmetinde iken, beni bu kadar unutmamı tahmin etmezdim.'

Kıpçak Türkçesinde

melik tiledi kim leylî cemâline mutâla'a kılsa (Gül. Ter. 251, 8) 'Melik,
Leyla cemaline müşahede kılmasını diledi.'

3. ŞARTLI YER TAMLAYICISI YARDIMCI CÜMLELERİ

Bu tür yardımcı cümleler, ana cümle fiilinin ifade ettiği hareketin yerini ve yönünü gösteren, onu yer ve yön bakımından tayin eden cümlelerdir. Örneklerin hepsinde de şartlı yer tamlayıcısı yardımcı cümleleri, ana cümleden önce bulunmakta ve anlam olarak şart ifadesi taşımaktadırlar. Bunlar da ana cümlede bir zamirle işaret edilebilirler.

Uygur Türkçesinde

Özlüg ölürip, kimke erser, edgü kılı umaz (UYCÜ 53, 23) 'Canlıları öldürüp kimseye iyilik yapamaz.'

Karahanlı Türkçesinde

kim edgü kılınsa hem edgü yanut / bayat ok birür edgü közni yarut (KB 6262) 'İyilik edene, Tanrı iyilik verir; ey iyi insan, sen müsterih ol.'

kim ol yolsuz erse angar kingrü yol (AH 412) 'Yol hakkı olmayana geniş yol vardır.'

Hârezm Türkçesinde

her kim bu kün Câlût birle sançışsa yarım mülkümnî; kızımnu aña bere-yin. (Kıs. Enb. 133 r14) 'Bu gün Calut ile savaşıyor yarım mülkümü ve kızımı vereceğim'

Çağatay Türkçesinde

Oguz ilining Mangıslak ve Ebu'l-hânda olturganları Ürgençde her kim pâdişâh bolsa anga tâbi' boldılar (Şec.Ter. 98 a13) 'Oğuz ilinin Mangıslak ve Ebu'l-han'da duranları, Ürgenç'te padişah olana tâbi oldular.'

Kıpçak Türkçesinde

her kim ok atıp ol yüzükden kiçürür bolsa yüzük anga bolsun (Gül. Ter. 209, 13) 'Yüzük, ok atıp yüzükten geçirene ait olsun.'

Eski Türkiye Türkçesinde

Gider her kime keşf olsa bu tevcîh (Hus.Şir. 7, 159) 'Bu yorum, ilham olana gider.'

4. ŞARTLI ZARF YARDIMCI CÜMLELERİ

Ana cümle fiilinin zamanını, şartını, tarzını, miktarını gösteren bu cümleler, hareketin niçin, ne şekilde, ne zaman ve hangi vasıta ile yapıldığını veya olduğunu belirtir. Ana cümle fiilinin zarfı olarak görev yapan bu cümleler, anlam itibarıyla zarf niteliğinde bulunmazlar.

A. Hal Zarfı Durumundaki Şartlı Yardımcı Cümleler

Bunlar, ana cümle faaliyetinin nasıl, ne tarzda, ne şekilde yapıldığını göstermek üzere ortaya konulan ikinci derecedeki bir faaliyeti bildirirler.

a. 'Sebep' ifadesi taşıyanlar: Bu cümlelerde 'kim', 'çünkü' fonksiyonunda bir cümle başı edatı durumundadır. Yardımcı cümleyi 'sebep' ifadesiyle ana cümleye bağlar. Düziliş olarak ana cümleden sonra yer alırlar.

Uygur Türkçesinde

...erdni algalı barayın, kim kayu tınlıglarka tüzü tüketi asıg tusu kılı usar men (UYCÜ 48, 1) 'Mücevher almak üzere gideyim; çünkü (başka türlü) nasıl canlılara bütünüyle yarar sağlayabilirim.'

Hârezm Türkçesinde

Qırk yılqa tegi hêç namâz qılmaz erdim kim ol namâzdın song İmâm Şâfi'îqa du'â qılmasam. Neh. Fer. 202, 5) 'Kırk yıla dek hiç namaz kılmadım; zira o namazdan sonra İmam Şâfi'ye dua etmekteyim. (İmam Şâfi'ye dua etmek olmasa, kırk yıl hiç namaz kılmazdım.'

b. 'Hedef' ifadesi taşıyanlar: Bu cümleler, ana cümle faaliyetinin hangi amaçla yapıldığını veya yapılması gerektiğini belirtir. Hedef ve gaye edatı olan 'için' ile ana cümleye bağlanırlar. Bunlar da ana cümleden sonra yer alırlar.

Uygur Türkçesinde

edgüg ayıgıg yime kirtgünmiş kerkek, kim kin ökünmeser (UYCÜ 47, 2) 'İleride pişman olmamak için iyiye de kötüye de inanmak gerektir.'

Karahanlı Türkçesinde

bu kaç neng kerek kim atansa hacib / kişi başlasa yolka öngdiin keçip (KB 2485) 'Hacib olmak ve öne geçip, insanlara yol göstermek için, şu bir kaç şey lazımdır.'

Hârezm Türkçesinde

meniñ mâlım yok kim saña kalıñ bersem (Kıs. Enb. 43 v1) 'Sana çeyiz verebilmem için benim malım yok.'

c. 'Müsaade' ifadesi taşıyanlar: Bunlar da, yüklemeleri 'iken'le birleşik zarf veya 'dığı halde' yapılı zarf fiil şekline konulup birer hal zarfı olarak ana cümleye katılırlar. Gösterdikleri hareket, ana cümledeki hareket ile zıtlaşan ancak olabilen veya olabilecek olan hareketlerdir. Diziliş olarak bunlar, ana cümleden önce yer alırlar.

Uygur Türkçesinde

kim men ... bilir ertim erser, yime ... yavlak tüşin utlısın bilmez ertim (UYCÜ 50, 26) 'Ben (günahları) bildiğim halde (bunların) kötü neticelerini bilemezdim'

Karahanlı Türkçesinde

kim edgüg yirer erse isiz bolup / tiler men ay edgü sini men kolup (KB 922) 'Ey iyi, kötü seni hakir görüyorken (gördüğü halde), ben seni isteyerek ararım.'

Hârezm Türkçesinde

Neçeme kim qonuqlarını üküş keltürseler, şâdılıqı artar erdi (Neh. Fer. 211, 17) 'Konukları bu kadar çok getiriyorken (getirdikleri halde) memnuniyeti (o kadar) artar idi.'

Çağatay Türkçesinde

tagı iritür âhım; asar qılgusı bir kün, könglüng niçe kim bolsa timür, taş dağı pûlâd (ÇYC 52, 5-6) 'Gönlün her ne kadar demir, taş ve çelikten oluyorken (olduğu halde) âhım dağı eritir, bir gün ona da tesir edecektir.'

Kıpçak Türkçesinde

niçe kim ol yaman bolsa sen iygü / irenler tig anung öze güzer kıl (Gül. Ter. 152, 6) 'Sen iyi, o yaman oluyorken (olduğu halde) yigitler gibi onun üstüne geç.'

B. Zaman Zarfı Durumundaki Şartlı Yardımcı Cümleler

Bu cümleler ana cümledeki faaliyeti zaman bakımından tayin eder ve faaliyetin ne zaman yapıldığını bildirir. Bazıları zarf fiil, bazıları ise özel yapılı zarflar olarak ana cümleye katılan bu cümleler, ana cümleden önce yer almışlardır.

a. Ana cümleye ‘-Inca = -DIkta, -DIgIndA’ veya ‘-Inca = -DIktAn sonra’ yapılarıyla katılanlar

Uygur Türkçesinde

kim taluyka baraym tiser, kiringler (UYCÜ 58, 17) ‘Denize varayım de-yince giriniz.’

Karahanlı Türkçesinde

aytmazda aşnu sözüg sözlese / köni sözledi kim ay yıldı tise (KB 962) ‘Kendisine bir şey sorulmadan, söze başlayana biri ‘hayvan’ dediğinde, doğru söylemiş olur.’

b. Ana cümleye zaman ifadeli kelimelerle katılanlar

Hârezmi Türkçesinde

Qaçan kim Peygâmbar ‘as Burâqqa münmek tiledi erse, Burâq çalıqlıq qıldı (Neh. Fer. 52, 12) ‘Peygamber *as.* Burak’a binmek isteyince Burak haşarılık yaptı.’

Çağatay Türkçesinde

Tüşer sev-i sehî türlü belâga bûstan içre / Kaçan kim körgüzür bolsa hırâm eylep kad ü bâlâ (Har.Haf. 33 a11) ‘Nazlı uzun boyunu gösterince (gösterdiği zaman), düz servi bostan içinde türlü belaya düşer.’

Kıpçak Türkçesinde

Kaçan kim halvet bolsalar ayturlar irdi (İrş. Mül. 26, a4) ‘Yalnız kaldıkları zaman söylerlerdi.’

Eski Türkiye Türkçesinde

Ecel sayruluğı çün kim irişse / Timâr itmez ana yüz bin tabîbân (BTK C 1 267, 64) ‘Ecel hastalığı eriştiğinde (eriştiği zaman) onu yüz bin doktor iyileştiremez.’

C. Miktar Zarfı Durumundaki Şartlı Yardımcı Cümleler

Ana cümle faaliyetinin neticesini belirten bu cümlelerde, ana cümlede ‘öyle, o kadar’ anlamına gelen bir gösterme zamiri veya ibaresi bulunabilir. Ana cümleden önce yer alan bu cümleler, ana cümleye ‘kadar’ ile bağlanırlar.

Çağatay Türkçesinde

Tenimga niçe kim nezzâre kılşang dag körgey sin (BD 99, 4) ‘Tenime baktığın kadar yara göreceksin.’

Ç. Şart Zarfı Durumundaki Şartlı Yardımcı Cümleler

Ana cümleye asıl anlamıyla yani şart ifadesiyle bağlanan bu cümleler, ana cümle faaliyetinin şartını ifade ederler. Bazı örneklerde 'kim', Farsça 'eger' veya 'meger' ile birlikte kullanılmıştır. Bu cümleler, ana cümleden önce veya sonra bulunabilirler.

a. Ana cümleden önce yer alanlar

Uygur Türkçesinde

Kim ayıg kılınçlıglar bu nomug arvişig nomlaglı nomçıgı örletgeli sakınç sakınsar, bu arvişig sözlesün (UYCÜ 57, 8-10) 'Eğer kötü amelliler, bu din kitabını öğreten üstatları rahatsız etmeyi tasararlarsa bu büyüğü söylesin.'

Karahanlı Türkçesinde

meger kim ölüm tutsa kalsa kalur (KB 3593) 'Ancak ölüm tutarsa kalır.'

Hârezm Türkçesinde

Eger kim ming oglum bolsa, Haq te'âlânıng rızâsı için keçtim (Neh. Fer. 214, 5) 'Eğer bin oğlum da olsa, Hak Tealanın rızası için (onlardan da) geçerim.'

Kıpçak Türkçesinde

...fâriska niçük kim yingil bolsa takı yahşı kilse anıng kibi kötürsün (Mün. Guz. 78 a5) 'Biniciye nasıl hafif ve iyi gelirse, öyle götürsün.'

b. Ana cümleden sonra yer alanlar

Çağatay Türkçesinde

Boldular muhtâc âhir ol gürûh / Kim eger bolsa şeh-i sâhib-şükûh (Lis.Tayr 37, 309) 'Eğer ululuğun şahı ise, o topluluk sonunda ona muhtaç olur.'

Kıpçak Türkçesinde

ay oglum sen dağı sözlegil anlardan kim bilürsen (Gül. Ter. 214, 5) 'Ey oğlum, eğer bilirsen sen de onlardan konuş.'

5. YÜKLEM İSMİ ŞARTLI YARDIMCI CÜMLELERİ

Bu cümleler, cevher fiil ile yargı bildirerek yüklem konumuna girmiş kelimelerin, cümle şeklinde genişletilmesinden oluşmuşlardır. Yüklemeleri isim fiil şekline konularak ortaya çıkan bu şartlı yardımcı cümleler, çok az kullanılmışlardır.

Karahanlı Türkçesinde

bu az ol ol kim ayıtmuşka öz / cevab birse sözke yanut kılsa söz (KB 1006) 'Az söz ise, sorulduğu zaman söylenen ve bir ihtiyacı karşılayan sözdür.'

Hârezm Türkçesinde

İdi kimni sewse sa'âdet anıng (Mu'în. Mür. 324, 3) 'Saadet, Tanrı'nın sevdiği kişisindir.'

6. ŞARTLI NİTELEME YARDIMCI CÜMLELERİ

Niteleme yardımcı cümleleri, ana cümlenin fiil dışındaki unsurlarını, onların hareket niteliklerini bildirerek niteleyen cümlelerdir.

Yardımcı cümlelerin niteleme cümleleri durumunda buldukları birleşik cümlelerde 'kim', bir temsil ifadesiyle bağlama (ilgi) zamiri görüntüsündedir.

Çok fazla örneği olmayan niteleme yardımcı cümleleri, niteledikleri unsura (özne, nesne, zarf) göre adlandırılıp sınıflandırılmıştır.

I. ANA CÜMLE ÖZNESİNİN SIFATI DURUMUNDAKİ ŞARTLI NİTELEME YARDIMCI CÜMLELERİ (ŞARTLI ÖZNE NİTELEME CÜMLELERİ)

Ana cümle öznesini niteleyen bu cümleler, ana cümleden önce bulunmalarına, ana cümleden sonra bulunmalarına ve ana cümle içinde bulunmalarına göre üçe ayrılırlar.

A. Ana Cümleden Önce Yer Alan Şartlı Özne Niteleme Cümleleri

Uygur Türkçesinde

ançulayu yime kim birük kirtgünçi bar erser, ... erdni algalı uyur (UYCÜ 53, 18) 'Bu şekilde, imanı olan kimse ... cevheri alabilir.'

Karahanlı Türkçesinde

kim öglüg sözün tutsa itlür işi (KB 820) 'Akıllı insanın sözünü tutan kişinin işi, yoluna girer.'

Hârezm Türkçesinde

kim bed-baht erse cânı katıglıg birle çıkar (Kıs. Enb. 7 r6) 'Bedbaht olanın canı zorlukla çıkar.'

Çağatay Türkçesinde

kimüing siz teg nigârı bolsa, ey yâr, raqîblardıñ anıng ni qaygusı bar (ÇYC 57, 36-37) 'Ey yâr, sizin gibi güzel bir sevgilisi olanın rakiplerden ne kaygısı var?'

Kıpçak Türkçesinde

anıng kılsa sözine her kim inkâr / cehennemde bolur dâyim yiri nâr (Gül. Ter. 150, 11) 'Onun sözünü inkâr eden herkesin yeri cehennemde daima ateş olur.'

Aşağıdaki örnekte 'kim' bulunma ekini almıştır. Bu şekilde iyelik ilişkisi doğrudan doğruya 'kim' ile kurulmuştur.

kimde birük kirtgünç bar erser, ol kişi timin çın kişi titir (UYCÜ 53, 24) 'İmanı olan kimse derhal gerçek kimse sayılır.'

Aşağıdaki örneklerde 'kim' ilgi ekini almıştır.

Uygur Türkçesinde

kimning tamarı yogun bolsar, kanagı yingil (UYCÜ 53, 16) 'Damarı kalın olanın hacamatu kolay olur.'

Kıpçak Türkçesinde

kimning ilinde akça bolmasa küç birle karnın toydurmak müşkil iş durur (Gül. Ter. 207, 7) 'Elinde parası olmayanın güçlkle karnını doyurmak zor iştir.'

B. Ana Cümleden Sonra Yer Alan Şartlı Özne Niteleme Cümleleri**Uygur Türkçesinde**

anta adın tınlıg yok, kim mening töpümdeki saçlarıg tutgalı usar (UYCÜ 38-39, 37) 'Benim tepemdeki saçlarımı çekebilecek bundan başka bir canlı varlık yoktur.'

Aşağıdaki örneklerde, isim tamlaması biçiminde olan ana cümle öznelerinin tamlayanları şartlı yardımcı cümlelerdir:

Hârezm Türkçesinde

bizge ol mu'cize kerek kim balıkdın bir kuş kılsañ yüñsiz et kanatlıg (Kıs. Enb. 170 v12) 'Bize; yünsüz, et kanatlı, balık yaratılışlı bir kuş mucizesi gerek.'

Kıpçak Türkçesinde

ol küneş yüzge mübârek fâl iriür / kim nazar kılsa turup her subhdem (Gül. Ter. 243, 13) 'O güneşin her sabah çıkıp nazar kılması, mübarek uğurdur.'

C. Ana Cümle İçinde Yer Alan Şartlı Özne Niteleme Cümleleri

Çağatay Türkçesinde

kişi, kim 'ışk içinde bolsa sâdiq, misl dur, kim bolur ma'şûq-i 'âşiq (ÇYC 53, 28-29) 'Aşkta sadık olan birisi seven sevgili gibidir.'

Eski Türkiye Türkçesinde

gişi kim ol ağaçdan yise hades iderdi (Tar.İbn.Kes.Ter. 33a 9) 'O ağaçtan yiyen kişi yıkanırdu (gusül alırdı).'

II. ANA CÜMLE NESNESİNİN SIFATI DURUMUNDAKİ ŞARTLI NİTELEME YARDIMCI CÜMLELERİ (ŞARTLI NESNE NİTELEME CÜMLELERİ)

Ana cümlelerin nesnesini niteleyen bu cümleler de ana cümleden önce bulunmalarına, ana cümleden sonra bulunmalarına ve ana cümle içinde bulunmalarına göre üçe ayrılırlar.

A. Ana Cümleden Önce Yer Alan Şartlı Nesne Niteleme Cümleleri

Karahanlı Türkçesinde

manga kim ilinse tutar men anı (KB 664) 'Bana yaklaşanı yakalarım.'

Hârezmi Türkçesinde

kim bizge andag sığınsa kim Yûsuf sığındı, anı andag kutkargaymiz kim Yûsufnu kutkarduk (Kıs. Enb. 82 v3) 'Yusuf'un sığındığı gibi bize sığınanı, Yusuf'u kurtardığımız gibi kurtardık.'

Aşağıdaki örnekte, isim tamlaması biçiminde olan ana cümle nesnesinin tamlayanı şartlı yardımcı cümledir. Burada da 'kim', ana cümledeki ilgili kelimeye yardımcı cümlede bulunan bir iyelik ile bağlanmaktadır.

Karahanlı Türkçesinde

sanga kim yongasa eşitgil sözün (KB 5873) 'Sana gammazlık edenin sözünü dinle.'

B. Ana Cümleden Sonra Yer Alan Şartlı Nesne Niteleme Cümleleri

Uygur Türkçesinde

sav sözleyü umagay, kim ol erneng könglin yarutsar (UYCÜ 52, 14) 'O, kimsenin gönlünü aydınlatacak sözler söyleyemez.'

C. Ana Cümle İçinde Yer Alan Şartlı Nesne Niteleme Cümleleri

Hârezm Türkçesinde

sen bu kün dünyânı kim tileseñ kılğıl (Kıs. Enb. 113 r18) 'Sen bu gün dilediğin dünyayı kıl.'

Çağatay Türkçesinde

kaysı kişi kim il içinde meşhûr bolsa anı bitip turur (Şec.Ter. 99 a1) 'Memleket içinde meşhur olan kişiyi yazar.'

Eski Türkiye Türkçesinde

Vücûdı nefy ile kim dirse tevhd / Anı terdid iderler ehli tecrîd (Hus.Şir. 7, 184) 'Vücudu sürgün ile "tevhid" diyeni, tecrit sahipleri (Allah'a yönelenler) geri çevirirler.'

III. ANA CÜMLE ZARFININ SIFATI DURUMUNDAKİ ŞARTLI NİTELEME YARDIMCI CÜMLELERİ (ŞARTLI ZARF NİTELEME CÜMLELERİ)

Bu cümleler de ana cümlelerin zarfını nitelerler ve ana cümleden önce yer alırlar.

Karahanlı Türkçesinde

kim ol malsız erse ol erni körüp / yüz evrüp keçerler yumup közlerin (AH 423-424) 'Malı olmayanı görünce, başlarını çevirip, gözlerini yumarak geçerler.'

Hârezm Türkçesinde

şerî'at içinde ne hadlar kim barsa cümlesini saqlasa, ol kişining îmânı tamâm bolur (Neh. Fer. 201, 1) 'Şeriat içinde olan yasakları gözettilğinde, o kişinin imanı tamam olur.'

SONUÇ

Şartlı yardımcı cümleler, Uygurca döneminden itibaren, Hind-Avrupa dilleri ile yakın temaslar nedeniyle, çeşitli bağlayıcılarla da kullanılmaya başlanmış ve bu bağlayıcılardan biri de 'kim' olmuştur. İlk dönemlerde, çekimli fiil biçimlerinin, yardımcı cümlelerin yüklemi olarak kullanılması, şartlı cümlelerle kıyaslandığında daha azdır. Bağlama edatı olmadan cümle kuruluşunda yer alan bu grupların, bağlayıcılar ile ana cümleye bağlanmaları, aslında, kuruluş esas alındığında taklit olmalarına rağmen onları Türkçeleştirmiştir.

Uygurca ve Orta Türkçe dönemlerindeki 'kim'li birleşik cümlelerde yer alan şartlı yardımcı cümlelerin genel özellikleri ve bu cümlelerin ana cümleye katılma şekillerini verdiğimiz çalışmamızda, şartlı cümleler; özne, nesne, yer tamlayıcısı, zarf, yüklem ve niteleme şartlı yardımcı cümleleri olmak üzere altı ana başlık altında incelenmiştir.

Toplam 88 örneğin incelendiği bu çalışmada, 21 örnek ile özne cümleleri ve 23 örnek ile zarf cümleleri yoğunluktadır. Yüklem (2 örnek) ve niteleme şartlı yardımcı cümleleri (22 örnek) daha azdır. Niteleme cümlelerinden yalnızca özne (13 örnek), nesne (7 örnek) ve 2 örnekle zarf cümle örneklerinin olması, bu tip yardımcı cümlelerin diğer fiil çekimli kuruluşlarda da çok sınırlı oldukları göz önünde bulundurulursa, bunların daha fazla yabancı hissedildiğini gösterir.

Fiil çekimli 'kim'li cümleler ile bu şartlı yan cümlelerle kurulan 'kim'li cümleler arasındaki en büyük fark, şartlı yan cümlelerinin % 73'ünün Türk Dilinin cümle kuruluşuna uygun olarak asıl cümle olan ana cümleden önce yer almasıdır (64 örnek). Bu cümleler, anlam olarak 'şart' ifadesi taşımaktadırlar. Şartlı yardımcı cümlelerin, % 22 oranındaki ana cümleden sonra yer alan şekilleri ise anlam olarak 'istek' ifadesi taşırlar. Yalnız şartlı zarf cümlelerinden olan 'sebep' cümlesinde, yardımcı cümleler ana cümleden sonra yer almasına rağmen 'şart' ifadesi taşımaktadır. Bu tür cümlelerin de örneği çok değildir (2 örnek). Şartlı özne niteleme ve şartlı nesne niteleme yardımcı cümlelerinde karşımıza çıkan, ana cümle içinde yer alan şartlı cümleler, % 5 oranındadır ve onlar da 'şart' ifadesi taşımaktadırlar (5 örnek).

Bu duruma göre 'kim'in, şartlı cümlelerin başına getirilip bağlama edatı ya da bağlama zamiri olarak kullanılmasıyla hem Türkçe hem de yabancı tipte cümleler meydana getirilmiştir. Bu tür kuruluşlar, bir taraftan yardımcı cümlelerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli rol üstlenirken, diğer taraftan da yardımcı cümle yapımında dilin, Türkçeleşmeden yana ivme kazanmasını sağlamıştır.

Kısaltmalar

AH	R. Rahmeti Arat, <i>Atebetü'l Hakâyık</i> .
BD	Bilâl Yüce, <i>Bâbü'r Dîvânı</i> .
BTK C 1	Ötügen Neşriyat, <i>Büyük Türk Klasikleri C 1</i> .
ÇYC	J. Eckmann, <i>Çağatayca Yardımcı Cümleler</i> .
DLT	Besim Atalay, <i>Divânü Lugati't-Türk</i> .
Gül. Ter.	A. Fehmi Karamanlıoğlu, <i>Gülistan Tercümesi</i> .
Har. Haf.	Recep Toparlı, <i>Hârezmlî Hâfız Divanı</i> .
Hus. Şir.	Faruk K. Timurtaş, <i>Şeyhî'nin Husrev ü Şirin'i</i> .
İrş. Mül.	Recep Toparlı, <i>İrşadü'l-Mülûk</i> .
KB	R. Rahmeti Arat, <i>Kutadgu Bilig</i> .
Kıs. Enb.	Aysu Ata, <i>Kıyasü'l-Enbiyâ</i> .
Kıs. Enbiya.	İsmet Cemiloğlu, <i>Kıyas-ı Enbiyâ</i> .
Lis. Tayr	Mustafa Canpolat, <i>Ali Şir Nevayî Lisânü't-Tayr</i> .
Muh. Lug.	F. Sema Barutçu Özönder, <i>'Alî Şir Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn</i> .
Mu'în. Mür.	Recep Toparlı, <i>Mu'înü'l-Mürîd</i> .
Mün. Guz.	Mustafa Uğurlu, <i>Mînyetü'l-Guzât</i> .
Neh. Fer.	J. Eckmann (Yayımlayanlar: S. Tezcan, H. Zülfikar) <i>Nehcü'l-Ferâdis</i> .
Şec. Ter.	Zuhal Kargı Ölmez, <i>Ebulgazi Bahadır Han Şeceri-i Terâkime</i> .
TAKE	Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
Tar. İbn. Kes. Ter.	Muhammet Yelten, <i>Şirvanlı Mahmud Târih-i İbn-i Kesir Tercümesi</i> .
TDAYB	<i>Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten</i> .
TDK	Türk Dil Kurumu.
TS IV	Tarama Sözlüğü IV.
UYCÜ	Şinasi Tekin, Uygurca Yardımcı Cümleler Üzerine.

Kaynaklar

- ARAT, R. Rahmeti: *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK, Ankara 1979.
- _____ : *Kutadgu Bilig II Çeviri*, TDK, Ankara 1988.
- _____ (Neşre Hazırlayanlar: K. ERASLAN, O. F. SERTKAYA, N. YÜCE): *Kutadgu Bilig III İndeks*, TKAE, İstanbul 1979.
- _____ : *Atebetü'l-Hakayık*, TDK, Ankara 1992.
- ATA, Aysu : *Kıyasü'l-Enbiyâ I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK, Ankara 1997.
- _____ : *Kıyasü'l-Enbiyâ II Dizin*, TDK, Ankara 1997.
- _____ : *Nehcü'l-Ferâdis III Dizin-Sözlük*, TDK, Ankara 1998.
- ATALAY, Besim : *Divânü Lûgat-it Türk Tercemesi, C I-IV*, TDK, Ankara 1986.
- CANPOLAT, Mustafa: *Ali Şir Nevayî Lisânü't-Tayr*, TDK, Ankara 1995.

- ECKMANN, Janos: "Çağataycada Yardımcı Cümleler", *TDAYB 1959*, TDK, Ankara 1988, s. 27-58.
- _____ (Yayımlayanlar: S. TEZCAN, H. ZÜLFİKAR): *Nehcü'l-Ferâdis, I Metin, II tıpkıbasım*, TDK, Ankara 1995.
- KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi: *Gülistan Tercümesi*, TDK, Ankara 1989.
- MANSUROĞLU, Mecdut: "Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları", *TDAYB 1955*, TDK, Ankara 1988, s. 59-71.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı: *Ebulgazi Bahadır Han Şeceri-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 3, Simurg, Ankara 1996.
- ÖTÜKEN NEŞRİYAT: *Büyük Türk Klasikleri C 1*, İstanbul 1985.
- ÖZÖNDER, F. Sema Barutçu: *'Alî Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, TDK, Ankara 1996.
- TDK : *Tarama Sözlüğü C I (2. Baskı) -VIII*, TDK, Ankara 1988-1977.
- TEKİN, Şinasi: "Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme", *TDAYB 1965*, TDK, Ankara 1966, s. 35-63.
- TİMURTAŞ, Faruk K.: *Şeyhî'nin Husrev ü Şîrin'i İnceleme-Metin*, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 1025, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1963.
- TOPARLI, Recep: *Mu'înü'l-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Türk Dili ve Edebiyatı Yayınları, Erzurum 1988.
- _____ : *İrşadü'l-Mülûk Ve's-selâtin*, TDK, Ankara 1992.
- _____ : *Hârezmlî Hâfız Divanı, İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, TDK, Ankara 1998.
- TULUM, Mertol: *Sinan Paşa - Ma'arif-nâme, Metin ve Ki'li Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme*, Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1978.
- _____ : "Orhon Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle ile Yardımcı Cümle İlişkileri", *TDAYB 1990*, TDK, Ankara 1994, s. 193-205.
- UĞURLU, Mustafa: *Münyetü'l-Guzât*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 676, Ankara 1987.
- YELTEN, Muhammet: *Şirvanlı Mahmud Târih-i İbn-i Kesir Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, TDK, Ankara 1998.
- YÜCE, Bilâl: *Bâbü'r Dîvânı, (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1995.